

Mantıkta Tanım Sorunu Bağlamında Cabir b. Hayyan'ın Tanım Konusundaki Görüşleri

 MEHMET AYDIN ^a

Öz: Tanım meselesi mantık, epistemoloji, ontoloji ve metodoloji gibi disiplinlerde kendisini gösteren bir konudur. Klasik mantıkta tanım sorunu birçok düşünür tarafından beş tümel üzerinden izah edilmiştir. Aristoteles ve onun mantık geleneğine bağlı filozoflar beş tümele uygun açıklamalarda bulunarak tanımın ve betimlemenin sınırlarını çizmişlerdir. Bu minvalde mantığın tarihsel akışı içinde tanım mevzuu, birçok düşünürün üzerinde sıklıkla durmuş olduğu konu olmuştur. Bu isimlerden birisi de 8. yüzyılda yaşamış olduğu rivayet edilen Cabir B. Hayyan'dır. O, *Tanımlar Kitabı (Kitabu'l-Hudud)* adlı çalışmasında tanım meselesini ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Bu eserinde Hayyan, mantıkta tanımın mahiyetinin ve sınırlarının ne olduğuna ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuştur. Çalışmada ilk olarak Cabir B. Hayyan'ın hayatı, ilmi ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bilhassa Cabir B. Hayyan'ın yaygın bilinen kimyager kimliği dışında mantıkçı yönüne dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda Hayyan'ın felsefe ve mantık ilmine katkılarından bahsedilmiştir. Akabinde Hayyan'ın ilimleri sınıflandırırken kullanmış olduğu yöntem yer verilmiştir. Son olarak mantıkta tanım sorunu bağlamında Hayyan'ın tanım ve betimleme hakkındaki görüşlerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cabir b. Hayyan, mantık, tanım, betimleme, beş tümel.

^a Araştırmacı Yazar
maydn7857@gmail.com

Jabir ibn Hayyan's Views on Definition in the Context of the Problem of Definition in Logic

Abstract: The issue of definition is an issue that manifests itself in disciplines such as logic, epistemology, ontology and methodology. In classical logic, the problem of definition has been explained by many philosophers through the five universals. Aristotle and philosophers of his logical tradition the distinction between definition and description by making explanations in accordance with the five universals have reached their conclusions. In this respect, in the historical flow of logic, the issue of definition has been discussed in many It has been a subject that thinkers have frequently emphasised. One of these names Jabir ibn Hayyan, who is rumoured to have lived in the eighth century. O, Definitions In his work entitled *The Book of Definitions (Kitab al Hudud)*, he discusses the issue of definition in detail he wrote in a way. In this work, Hayyan argues that the nature of definition in Logic and made important explanations about what its limits are. In the study Firstly, information about the life, science and works of Jabir ibn Hayyan given. In particular, the widely known chemist identity of Jabir ibn Hayyan Apart from this, attention was drawn to his logician aspect. In this context, Hayyan's philosophy and His contributions to the science of logic are mentioned. Then Hayyan's sciences The method he used in categorising them is given. Finally, in Logic Hayyan's views on definition and description in the context of the problem of definition is addressed.

Keywords: Jabir ibn Hayyan, logic, definition, description, five universals.

Giriş

Mantıkta tanım; bir sözcüğün anlamının başka sözcüklerin anlamlarına gönderimle açıklanması. Bir sözcüğün ya hemen herkes tarafından kabul edilen ya da onu kullanan kişi tarafından kastedilen anlamını ortaya koyma, bir kavramın anlamını belirleme, o kavrama yüklenebilecek özellikleri dil yoluyla ifade etme işlemidir.¹

Yunanca *horos* veya *horismos*, İngilizce *boundary* ve *definition*, Latince *terminus*, *determinatio*, *definitio*; Osmanlıca *hadd*, *hudud*, *tahdid*, *tarif* terimlerinin ortak anlamları bağlayan, sınırlayan, bağ, sınır ve tanım anlamına gelmektedir.² Bu minvalde örnek verilmek gerekirse “yılan sürünen bir hayvandır” dediğimizde onun sürünen olmayanlara karşı sınırlandırır ve onlardan ayırmış oluruz. “İnsan düşünen bir hayvandır” demekle de onu düşünen olmayanlara karşı sınırlandırmış oluruz.”³ O halde tanım yapmak bir nevi sınırlama işlemi denilebilir.

Tanım kavramı için Batı mantıkçılarının “definition” ve “description”, İslam mantıkçılarının “hadd” ve “resm” diye adlandırdıkları tanımlardan hadd; öze, resm ise ilintiye aittir. Öze ait olan daha doğru bir tanımdır. Kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayrılır. İlintiye ait olan ise, bir şey hakkında, onun hassaları, nitelikleri ile ilgili olarak bazı bilgiler verir.⁴

Mantık tarihine baktığımızda dizgesel anlamda tanım konusuna eğilim gösteren ilk düşünür Aristoteles'tir. Aristoteles kendinden önceki düşünürlerin tanım konusundaki açıklamalarını yetersiz görmüş ve tanım meselesine ciddi anlamda önem göstermiştir. Bu minvalde o, tanım konusundaki görüşlerini *İkinci Analitikler* adlı çalışmasında genişçe yer vermiştir.⁵

¹ Witold Marciszewski, *Dictionary of Logic as Applied in the Study of Language: Concepts, Methods, Theories*, Springer, Berlin, 1981, s. 86.

² Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü: Tarihsel Bir Okuma*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 382.

³ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara, 2009, s. 81.

⁴ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Divan Kitap, İstanbul, 2021, s. 53.

⁵ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, çev. Ali Houshiary, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,

Aristoteles'e göre en yetkin veya mükemmel tanım yakın cins (genus proximum) ve türsel ayrıma (differentia specifica) dayanır. Örneğin: "insan düşünen hayvandır" önermesinde insanın tarifi yapılırken "insan" için yakın cins olarak "hayvan" sınıfı kullanılır. Aynı zamanda tarif de insanı, hayvandan farklı kılan akıllı niteliği belirlenir. Klasik mantıkta bu tanım çeşidi, tam özsel tanımı verir. ⁶ Dolayısıyla bir tanımın özü açıklama yeterliliği cins ve ayrımın yapısına bağlıdır. Tanım yapılırken cinsi ve ayrımı belirtmek tanımı doğru bir şekilde inşa edilmesini sağlar.⁷ Aristoteles sonrası İslam filozofları tarafından da tanım meselesi ele alınmıştır.

"İslam felsefesinde *Tanım Risaleleri*, bilimsel ve felsefi açıdan ilim ile uğraşanların yöntemlerini ve düşünce biçimlerini ortaya koydukları temel eserlerdir. Bu eserler vasıtasıyla tanımla ilgili belirsizlikler ortadan kaldırılıp tanımın hangi unsurlara dayalı olarak yapılacağı tespit edildikten sonra bir filozofun felsefi düşüncelerinin anlaşılması daha da kolaylaşmaktadır. Çünkü Müslüman filozoflar, bir mesele üzerinde tartışmaya girişmeden önce o sahaya ilgili tanımları netleştirmeye çalışmışlardır. Tanımlar netleştirildiğinde müzakere edilen konu hakkında tutarlı ve makul sonuçlar elde edilmesi de mümkün olacaktır." ⁸ Bu anlamda İslam mantık tarihinde tanım konusundaki yoğun çalışmaları bilinen kişi İbn-i Sina'dır.

İbn-i Sina tanım meselesinin ne kadar çetin ve karmaşık bir konu olduğuna dikkat çeker. Bu anlamda o, tanım konusunu ayrıntılı bir şekilde *Kitabu'l Hudud* risalesinde yer vermiştir. İbn-i Sina'ya göre en genel anlamda tanım, şeyin mahiyetine delalet eden sözdür. Betimleme ise bir şeyin, hepsi kendisine özgü bütün araz ve özelliklerin toplamından oluşan bir sözle tarif edilmesidir. Örneğin insan için "o, iki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, doğal olarak gülen bir canlıdır" ya da üçgen için "o, üç açısı bulunan bir şekildir"

2022.

⁶ Hüseyin Batuhan & Teo Grünberg, *Modern Mantık*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 97.

⁷ Marguerite Deslauriers, *Aristotle on Definition*, Brill, Leiden & Boston, 2007, s. 10-11.

⁸ Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, çev. Aygün Akyol & İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019, s. 8.

denilmesi betimlemeye örnek verilebilir.⁹ Tanım risalesi ile ünlü olan diğer bir İslam düşünürü Cabir b. Hayyan'dır.

İbn-i Sina ve Razi'nin üstat olarak kabul ettikleri Cabir b. Hayyan'ın tanım konusundaki görüşleri önem taşımaktadır. Bütün Ortaçağ el-kimyacılarının devamlı ve kuvvetli tesirlerinden büyük bir hayranlıkla bahsettikleri, Roger Bacon'un "üstadların üstadı" kabul ettiği kişi Cabir b. Hayyan'dır. O, Ortaçağ'ın meşhur Geber'i olarak bilinir. İslam el- Kimya'sı fevkalade şöhretini modern kimyanın kurulmasına kadar, Cabir b. Hayyan'a borçlu olduğu söylenilir.¹⁰

Cabir b. Hayyan'ın çalışmaları; tıp, astronomi, matematik, felsefe ve dönemin diğer ilim alanlarına yayılmışsa da o birinci derecede bir kimyacı olarak görülmüştür.¹¹ Bu doğrultuda mevcut tamamlanmış birçok çalışmaya baktığımızda Cabir b. Hayyan'ın simyacı yönü ön planda tutulmuştur. Oysaki onun ilimleri tasnif ederken ve kimya ilmine yön vermesinin altında mantıkçı kimliği bulunmaktadır. Hayyan'ın mantık ilmine katkıları eserlerinden de anlaşılmaktadır. Bu anlamda Hayyan'ın *Tanımlar Kitabı*'nda mantık, felsefe ve kimya ilmine dair katkıları görülmektedir. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*'nda ilk olarak tanımın mahiyetinin ne olduğuna ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Bu kapsamda Hayyan, tanımda artırma ve eksilme mevzusunu analiz etmiştir. O, söz konusu çalışmasında tutarlı ve bütüncül bir tanım yapabilmenin imkânını ortaya koymuştur.

Hayyan'a göre tanımda gaye kendisinde olanın tanım dışında kalmaması, kendisinde olmayanın da tanıma dâhil olmaması için hakikat üzerine tanımlanmış cevheri kuşatmaktır. Misal insan tanımını için "çok gülen, iki ayaklı" ve buna benzer şeyler denilmesi gibi cinsten ve türü ortaya çıkaran fasıllardan alındığı için ne bir eksiltme ne de bir artırma söz konusudur. Bu sebeptendir ki, tanım aynı zamanda bir şeyin mahiyetine delalet eden söz olarak ifade

⁹ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit & Ali Durusoy & Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 12.

¹⁰ Celal Saraç, "Cabir İbn-i Hayyan Üzerine", *İstanbul Yüksek Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 1, 1963, s. 6.

¹¹ Mahmut Kaya, "Câbir b. Hayyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s. 534.

edilir. Yani bir şey hakkında bir tanım oluşturulduğunda nitelik olarak kendisinde olanları kapsamalı, olmayanları ise dışta bırakmalıdır.¹² Bu bağlamda Hayyan'ın mantıkta tanım konusunda Aristoteles ve İbn-i Sina'nın sıkı bir takipçisi olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamızın temel amacı Hayyan'ın mantıksal metodunu göz önünde bulundurarak tanım ve betimleme konusunda görüşleri ortaya konulmuştur. Hayyan üzerine tamamlanmış çalışmalar incelendiğinde sadece düşünürün kimyacı yönünden bahsedilmiştir. Çalışmamız Hayyan'ın mantık ve felsefi görüşlerine yer verilmesi literatürdeki boşluğu tamamlaması açısından önem taşımaktadır. Çalışmamızın Cabir b. Hayyan üzerine araştırılması planlan çalışmalara kaynaklık edeceğini umuyoruz.

1. Cabir b. Hayyan'ın Hayatı ve Eserleri Hakkında

Cabir b. Hayyan'ın yaşamı hakkında çok az bilgi bulunur. Hayyan'ın tarihsel varlığından dahi şüphe edilmiştir. İslam tarihine baktığımızda Cabir b. Hayyan'ın bilim ve sanat alanlarının kurucusu olarak kabul edildiğini görürüz. Kaynaklarda tam ismi Ebu Mûsâ Câbir ibn Hayyân el-Sûfî olarak geçmektedir. Cabir. B. Hayyan'ın 721 veya 722 senesinde Harran, Küfe veya Horasan'ın Tus velayetinde gözlerini dünyaya açtığı rivayet edilmiştir. Hatta başka bir rivayete göre Yemen'in Ezd aşiretine mensup bir eczacının oğlu olarak dünyaya geldiği aktarılmıştır.¹³

Gençlik zamanında Cabir b. Hayyan, Cafer es- Sadık'tan eğitim almıştır. Hocası, Cabir'e dini ve ilmi konularda birçok şey öğretmiştir. Akabinde Cabir b. Hayyan Bağdat'a yerleşmiş ve Bermeki ailesinin sorumluluğu altında araştırmalarına devam etmiştir. 803 senesinde Bermekilerin saraydan uzaklaşınca Hayyan, Küfe'ye yerleşmiştir. 815 senesinden vefat edinceye kadar Küfe'de yaşadığı rivayet edilmiştir.¹⁴

¹² Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 22.

¹³ Ayten Aydın, "Câbir ibn Hayyân", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. Ali Bakkal, Şelale Matbaası, Konya, 2006, s. 323-324.

¹⁴ S. Ertan Tağman, "Câbir in Hayyân'ın Kitâbu'l Beyân Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, 3, 2021, s. 175.

Cabir b. Hayyan'ın çalışmalarına bakıldığında tıp, astronomi, matematik, felsefe ve diğer ilimlerle uğraşmıştır. Ancak söz konusu ilimlerin içinden Cabir b. Hayyan'ın en çok kimyacı olarak tanınmıştır. Kimya tarihinde ilk kez Hayyan'ın önemli bir düşünür olduğu E. H. Holmyard tarafından ortaya koyulmuştur. Holmyard, Hayyan'ın kimya ilmini sistemli ve deneysel bir bilim haline getirdiğini söylemiştir. E. O. Lippmann ise Hayyan'ın kimya tarihindeki konumunun Boyle, Priestley ve Lavoisier gibi modern kimyanın kurucuları ile denk olduğunu bildirmiştir. Hayyan, kimyager mesleğinin yanında doktor, felsefeci ve astronomi unvanlarıyla da tanınmış birisidir.¹⁵

Cabir b. Hayyan'ın eserleri Batı ve Doğu dünyasında birçok bilim insanını etkilemiştir. Onun kaleme aldığı bazı risaleleri Ortaçağ boyunca Arapçadan Latinceye çevrilmiştir. Bu eserlerden ilkinin tercümesini yapan kişi Gerard de Cremone (1114-1187)'dir. O, içinde Cabir b. Hayyan'ın da olduğu bazı Müslüman düşünür ve bilim insanların eserlerini tercüme etmiştir. Bu anlamda; mantık, felsefe, Yunan ve İslam matematiği, astronomi, fizik, mekanik, Yunan ve İslam Tıbbı, Astroloji, Kimya, Geometri gibi çeşitli alanlardaki 87 civarında çalışmayı Arapçadan Latinceye çevirmiştir. G. Cremone, Hayyan'ın eserlerini tercüme ederken mevcut çalışma üzerinden gerekli düzeltmeleri yaparak yazıyı yayıma hazırlamıştır. G. Cremone, Hayyan'ın eserlerinden faydanmış ve kendisine ait bazı telif eserleri kaleme almıştır. Dolayısıyla Hayyan'ın eserlerinin çevrilmesi Yunan kültürünün mirası ve tüm entelektüel ürünleri ile İslam kültürü Avrupa kıtasına taşınmıştır. Böylelikle Rönesans'tan modern düşünceye uzanan köprü çatısı inşa olmuştur.¹⁶

Cabir b. Hayyan'ın eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbü's-Seb'in*, *Kitâbü'l-Havâssi'l-Kebir*, *Kitâbü'r-Rahmeti'l-Kebîr*, *Kütübü'l-Ecsâdi's-Seb'a*, *Kitâbü'r-Riyâdi'l-Ekber*, *Kitâbü'n-Nûr*, *Kitâbü'l-Hacer*, *Kitâbü'd-Dürreti'l-Meknûne*, *el-Kitâbü'l-Kebîr*, *Kitâbü'l-Usûl*, *Kütübü'l-Ehcâr*, *Kitâbü'l-Mizân*, *Kitâbu Hatki'l-Asâtir*.

¹⁵ Kaya, "Câbir b. Hayyân", s. 535.

¹⁶ Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.

2. Cabir b. Hayyan'ın İlimleri Sınıflandırma Metodu

Cabir b. Hayyan ilimleri tasnif ederken; “Din İlmi” ve “Dünya İlmi” şeklinde iki kısma ayırır. O, din ilmine şöyle bir tanım getirir: ölümden sonra kendisinden fayda umulan şeylerde kullanmak için aklın kendisiyle süslendiği suretlerdir. Dünya ilmini ise ölümden önce faydaların elde edilmesi, zararların def edilmesi maksadıyla aklın ve nefsin elde ettiği suretler şeklinde tarif eder.¹⁷ Hayyan'ın eserlerine baktığımızda her bir ilmi kendi içinde bölme yöntemini kullanarak izah eder. O, bir konuyu tanımlarken ya da betimlerken bölme yöntemini kullanır.

Örneğin Hayyan, madenleri incelerken önce iki kısma ayırmıştır. Daha sonra alt başlık altında diğer bir maden çeşitlerinden bahsetmiştir. Bu husus da Hayyan şöyle der: Taş ki, o maddedir ve kendisiyle düzenleme yapılan madenlerdir. Düzenlemeler de iki kısımdır: İç ve Dış. İç düzenlemeyi de ikiye ayırır: Kırmızı ve Beyaz'dır. Dolayısıyla Hayyan birbirlerini tamamlayan parçaları bir araya getirerek üzerinde konuşulacak ilimlerin tanımını yapar.¹⁸ Örneğin Hayyan'ın Din ilimlerini sınıflandırma girişiminde bulunurken kullanmış olduğu bölme yöntemi şu şekildedir:

Tablo 1. Din İlmi¹⁹

Akli İlimler			Şer'i İlimler	
<i>Manalar İlmi</i>	<i>Harfler İlmi</i>		<i>Batın</i>	<i>Zahir</i>
İlahi	Ruhani	Tabii		
Felsefi	Zulmani Nurani	Kuruluk Nemlilik Soğukluk Sıcaklık		

Yukarıda verilen diyagramda Cabir b. Hayyan, Din ilmini iki kısma ayırır: Şer'i ve Akli. Bunlardan akli ilimleri ikiye ayırır:

¹⁷ Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 38.

¹⁸ Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 40.

¹⁹ Tablo diyagramı için bkz. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 24-25.

Harfler ve Manalar ilmi. Harf ilmini de kendi içinde Ruhani ve Tabii ilimler şeklinde tasnif eder. Ruhani ilimleri: Aydınlığa ait (Nurani) ve Karanlığa ait (Zulmani) diye sınıflandırır. Hayyan daha sonra Tabii ilimleri dörtte başlık altında toplar: Kuruluk, Nemlilik, Soğukluk ve Sıcaklık. Din ilminin diğer bir bölümü olan Şer'i ilimleri ise Batını ve Zahir şeklinde ayırır. Görüldüğü gibi Hayyan ilimleri taksim ederken bölme yöntemini kullanarak konuların daha anlaşılır kılmaya çalışır. Bölme yöntemi tanım yapmaya yardımcı olan bir işlevdir. Hayyan'ın çalışmalarında bu yöntemi sıkça görürüz.

3. Cabir b. Hayyan'ın Tanım Hakkındaki Görüşleri

Aristoteles mantığı geleneği bağlı kalan İslam mantıkçıları, tanım konusundaki görüşlerini "Beş Tümel" üzerinden izah etmişlerdir. İslam mantıkçıları tanım mevzusunu *Özsel ve İlintisel* şeklinde ayırarak, özsel tümeler ve ilintisel tümeler başlığı altında incelemişlerdir. Özsel tümeleri cins, tür ve ayırım olarak, İlintisel tümeleri ise hassa ve genel özellikler şeklinde taksim etmişlerdir.²⁰ Bu İslam mantıkçılarından birisi de Cabir. B. Hayyan'dır. O da tıpkı İbn-i Sina ve Farabi gibi tanım konusundaki görüşlerini beş tümel üzerinden izah etmeye çalışmıştır.

Hayyan'ın tanımdan kast ettiği şey kendisinde olanın tanımın dışında kalmaması, kendisinde olmayanında tanıma dâhil olması için hakikat üzerine tanımlanmış cevheri kuşatmaktır. Bu anlamda cins ve türü ortaya çıkaran fasıllardan alındığında tanım tam olur. Yani Hayyan'a göre yetkin ya da tam tanım cins ve ayırım üzerinden ancak yapılabilir. O vakit tanımda, ne bir fazlalık ne de bir eksilme içermeyecektir.²¹ Diğer klasik mantıkçılar olduğu gibi Hayyan'da tanımın sınırlarını belli eden beş tümel içinde ilk üç tümeli kendisine referans alır. Bunlar: cins, tür ve ayırımdır. Ona göre tam ya da ideal olan tanım bu üç unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Hayyan, tanımda artırma ve eksilme olduğu zaman özsel tanım yani hadd-i tam tanımın ortaya çıkamayacağını bildirir. Hayyan bu

²⁰ Abdulkuddüs Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teoirisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 21.

²¹ Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 34.

anlamda iki örnek üzerinden eksik ve arttırılmış tanımların tam manasıyla tanımdan bahsedilmeyeceğini şöyle açıklar:

Bir eşeğin tanımında onun dört ayaklı bir hayvan olduğunu ifade edersek, onun türünü tamamlayan faslını eksik bırakmış oluruz. O hayvanın diğer türlerinden ayıran yönü ya da özelliği anırmasıdır. Bu nitelik, tanımlananda mutlak olarak bir arttırmadır. Dört ayak sahibi olmak eşek ve onun dışındakileri misal koyunları, atları, katırları, develeri ve diğer dört ayaklıları bir araya getirir.²² Burada eşek tanımını diğer türlerinden ayıran ayırıcı yönü onun anırmasıdır. Anırmak sadece eşeğe mahsus bir nitelik olduğundan diğer canlıları ondan ayrılmış olur. Böylelikle eşek tanımı için tam bir tanıma varılmış olunur. O halde Hayyan'ın ideal tanımın ortaya çıkışında ayırım tümelinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Dolayısıyla Hayyan açısından tam bir tanıma ulaşabilmenin bilgisine ancak ayırım tümelini doğru kullanmaktan geçtiği bilinmelidir.

Hayyan diğer örneğinde ise insan tanımı üzerinden eksik ve arttırılmış tanımın nasıl olduğunu açıklar. Ona göre insan tanımına, ne tümel etkiyle olanı ne de tikel bir etkiden veya faslının etkilenmediği bir arazdan türünü ortaya çıkaran faslına denk özellikte olanı ilave ettiğimizde tanımlananda zaruri olarak bir eksiklik hâsıl olur. Eğer biz insanın tanımında onun için; canlı, konuşan, hendese ile uğraşan, nahivci, kâtip biridir dersek, tanımlanmış olan insan zaruri olarak eksik kalır. Çünkü kâtip ya da nahivci olmayan ya da hendeseyle uğraşmayan bir kişinin bu tanım gereği bir insan olması gerekmez. Ancak durum böyle değildir. Bu ilave türünü ortaya çıkaran faslının neticesidir. Fakat o, tümel olmayan tikel ve eşit olmayan bir eksiktir.²³

Hayyan'a göre insanın üstünlük arazlarından söz etsek dahi onu tam anlamda tanımlayamayız. Misal "insan; konuşan, siyah bir canlıdır" demiş gibi oluruz. Bu durum da tanımlanan mutlak bir şekilde eksik olur. Çünkü o vakit bu tanıma göre beyazın bir insan olması gerekmez. Eşit olanı getirdiğimizde ve yine bir araz ve bir

²² Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 34-35.

²³ Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 36.

hassa ilave ettiğimizde, tanımlanan eksik olmaz. Sanki biz insanın tanımında, onun konuşan, ölümlü ve gülen bir canlı olduğunu söylemiş gibi oluruz. Ya da insan geniş tırnaklı, iki ayaklı bir canlıdır dersek araz getirmiş oluruz; tanımlanan eksik olmaz. Çünkü o, insanı insan yapan değildir, bu onun durumudur. O halde Hayyan'a göre tam bir tanım yapabilmenin yolu cins ve fasıldan geçmektedir.²⁴

Son olarak Hayyan, tanım ile tanıtlama arasındaki ilişkiden söz eder. Hayyan tanım yapabilmenin bir nevi sınırlandırma ve cevheri açıklama durumu olduğunu hatırlatır. Tanıtımın tanıma bağlı olduğunu ve tanım üzerinden tanıtımın gerçekleştiğini dile getirir. Bu yüzden de o, hassa yoluyla tanıtımda cinsi, fasıl yoluyla da tanıma ait durumu izah etmiştir.²⁵

Sonuç

Tanım konusu hem kavramlar mantığının hem de önermeler mantığının yanı sıra bilgi kuramını, varlık kuramını ve hatta yöntem alanını da içermektedir. Bu nedenle tanım, bilginin elde edilmesinde yani bir şeyin ne olduğunu ortaya koyması nedeniyle de çok önemlidir. Mantık ve felsefe tarihinin akışı içinde tanım sorunu, bilginin sağlığı ve geçerliliği tartışmasında mantıkçılar ve filozoflar tarafından sıklıkla gündeme getirilmiştir. Bilginin sağlığı ve geçerliliği tartışması, tanım konusuyla da bağıntılıdır. Bu çalışmada mantık disiplini kapsamında tanımın ne'liği ve bu husustaki Cabir b. Hayyan'ın tanımın genel yapısına yönelik fikirleri ele alınmıştır.

Hayyan mantıkta tanım konusunda geleneksel mantığın kurucusu Aristoteles'i takip ettiği anlaşılmıştır. Aristoteles ve İbn-i Sina gibi Cabir b. Hayyan da tanım konusunu beş tümel üzerinden tesis etmiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Hayyan mantıkta tam bir tanıma varmanın yolunun cins, tür ve ayırım üzerinden yapılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Cabir b. Hayyan beş tümel içinde ayırım/fasıl'ın tanım yapmadaki önemini vurgulamıştır. Hayyan, tanımın özü ya da yetkin olması cins ve ayırım ile alakalı bir durum

²⁴ Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 36.

²⁵ Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 66.

olduğunu belirtmiştir. Ona göre cins ve ayırım üzerinden yapılmayan tanım ya eksitilmiş ya da artırılmış bir tanımdır. Bu yüzden de bu tür tanım biçimleri Hayyan, tam ve gerçek bir tanım olarak görmemiştir.

Hayyan betimleme konusunda ise varlığın sadece araz kısımlarının olduğunu hatırlatmış ve bu tür tanımların özsel olan tanıma karşılık gelmediğini izah etmiştir. Hayyan da tıpkı Aristoteles gibi betimlemenin, varlığın özelliklerini ortaya koyduğunu tanım varlığın hakikatine delalet ettiğini iddia etmiştir. Bu aynı zamanda Hayyan'ın, Aristoteles mantığında külli-zati ve külli arazi kavramlarına benzer bir yaklaşım içinde görüşler beyan ettiğini göstermiştir. Çalışmadaki bilgilere bağlı kalınarak Cabir b. Hayyan her ne kadar kimyacı yönüyle bilinse de onun mantıkçı yönü açığa çıkmıştır. Bu çalışma ile birlikte Hayyan'ın gerek ilimleri sınıflandırırken kullandığı metot gerekse tanım konusundaki görüşleri ile 8. yüzyılda önemli bir mantıkçı olduğu anlaşılmıştır.

Kaynaklar

- Aristoteles, *İkinci Analitikler*, çev. Ali Houshiary, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.
- Aydın, Ayten, “Câbir ibn Hayyân”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. Ali Bakkal, Şelale Matbaası, Konya, 2006.
- Batuhan, Hüseyin & Grünberg, Teo, *Modern Mantık*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.
- Bingöl, Abdulkuddüs, *Klasik Mantık'ın Tanım Teoirisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, çev. Aygün Akyol & İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019.
- Deslauriers, Marguerite, *Aristotle on Definition*, Brill, Leiden & Boston, 2007.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara, 2009.
- İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit & Ali Durusoy & Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera Yayıncılık,

İstanbul, 2004.

Kaya, Mahmut, "Câbir b. Hayyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.

Marciiszewski, Witold, *Dictionary of Logic as Applied in the Study of Language: Concepts, Methods, Theories*, Springer, Berlin, 1981.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Divan Kitap, İstanbul, 2021.

Peters, Francis E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü: Tarihsel Bir Okuma*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınevi, İstanbul, 2004.

Saraç, Celal, "Cabir İbn-i Hayyan Üzerine", *İstanbul Yüksek Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 1, 1963.

Tağman, S. Ertan, "Câbir in Hayyân'ın Kitâbu'l Beyân Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, 3, 2021.

